

Zwischen Ekklesiologie und Administration. Modelle territorialer Kirchenleitung und Religionsverwaltung im Jahrhundert der europäischen Reformation,
hrsg. von Johannes Wischmeyer (= Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Beiheft 100), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2013, ss. 275

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2013.058>

Jedną z istotnych kwestii, które przyniosła ze sobą reformacja, było m.in. nowe rozumienie istoty Kościoła. Reformacja bowiem definiowała Kościół jako *communio sanctorum*, którego głową nie był urzędnik (papież), tylko sam Chrystus. Wszyscy wierni mieli do niego bezpośredni dostęp na podstawie „powszechnego kapłaństwa wszystkich ochrzczonych”. Poгляд ten zakwestionował więc teologiczne podstawy istniejących wcześniej struktur kościelnych, przede wszystkim kościelnej urzędniczej hierarchii, przy czym krytyka odnosiła się nie tyle do samych urzędów, ile do pełniących je osób (hierarchów). „Prawdziwy” Kościół Jezusa Chrystusa, według reformatorów, mógłby się właściwie nawet obyć bez struktury zarządzającej, ponieważ jako Kościół duchowy (*ecclesia spiritualis*) był zarazem Kościołem niewidocznym. W takim Kościele kapłaństwo wszystkich wiernych było więc absolutnie wystarczające. Jednak w jego „ziemskiej” odsłonie, jako wspólnoty wszystkich wyznawców (*ecclesia universalis*), osoby sprawujące urząd kaznodziei są niezbędne. Urząd kapłański jest niezbędny i związany z wykonywaniem określonych zadań, takich jak głoszenie Słowa Bożego oraz udzielania sakramentów (chrztu i komunii). Aby zapewnić porządek w gminie, powołuje się osobę do sprawowania tego urzędu.

Omawiany tom dotyczy właśnie teologicznych i praktycznych problemów związanych z organizacją i zarządzaniem nowo powstałych Kościołów protestanckich oraz wpływu reformacji na zarządzanie i kierowanie Kościołem rzymskokatolickim. Modele zarządzania Kościołami powstały i rozwinęły się w interakcji z ówczesnym otoczeniem społecznym i politycznym, dlatego też nie można mówić o typowo luteranckim albo kalwińskim modelu zarządzania.

Recenzowany tom zawiera 10 tekstów wygłoszonych wcześniej jako referaty w trakcie konferencji naukowej, która odbyła się w październiku 2010 roku w Leibniz-Institut für Europäische Geschichte w Moguncji. Konferencja była też częścią składową obszernego projektu dotyczącego badań nad dziejami Europy od 1500 roku. Celem, dla którego zorganizowano tę sesję, było spotkanie badaczy zajmujących się historią społeczną, historią teologii, Kościoła i prawa. Mieli oni dyskutować o jednym z głównych problemów czasu reformacji, a mianowicie kontynuacji albo stworzeniu centralnych instytucji kierujących poszczególnymi Kościołami na płaszczyźnie wczesnonowożytnych państw terytorialnych. Badaniu i dyskusji, analizie poddane zostały porównawczo trzy Kościoły: rzymskokatolicki, luterański, kalwiński. Z powodu stanu zaawansowania badań najwięcej uwagi poświęcono Kościołowi luterańskiemu. Chronologicznie teksty zamieszczone w omawianym tomie dotyczą przede wszystkim XVI wieku, a terytorialnie – różnych regionów Europy.

Tom podzielony został przez wydawcę na trzy części. Pierwsza z nich, zatytułowana „Dyskusja”, zawiera cztery referaty, w skład drugiej, zatytułowanej „Implementacje”, weszło sześć tekstów. Trzecia część zawiera dwa komentarze do referatów i do problemu głównego. Całość tomu uzupełniają: wstęp wydawcy, spis autorów oraz indeks geograficzny i osób.

W pracy uwzględnione zostały dwa punkty widzenia: najpierw przedstawiony został uczyony, teologiczny i prawniczy dyskurs, który prowadzony był w różnych konfesjach na temat zarządzania i kierowania Kościołami. Następnie, na konkretnych przykładach z kilku regionów Europy, ukazane zostały sposoby zastosowania koncepcji zarządzania instytucjami kościelnymi w praktyce.

Elisabeth Rosenfeld (*Debatten um die Organisation der Kirchenleitung im Umfeld der Wittenberger Reformation*, s. 23–40) wskazała na bardzo poważne konsekwencje, jakie dla pierwszej fazy wittenberskiej reformacji wynikły z faktu, że urząd kościelny uzasadniony został potrzebą głoszenia Ewangelii. Ponieważ debata na temat kierowania Kościołem nie była dokumentowana, autorka wzięła pod uwagę jej wyniki. Omówione zostały poglądy trzech najważniejszych reformatorów luterańskich pierwszej połowy XVI wieku: Marcina Lutra, Filipa Melanchtona i Johanna Bugenhagena.

Ich rozumienie zarządzania Kościołem polegało na głoszeniu Słowa Bożego i udzielaniu sakramentów. Te obowiązki miała wykonywać wybrana osoba w obecności gminy. Nakazali również powołanie do życia komisji wizytacyjnych, urzędu superintendenta oraz utworzenia funduszu dla ubogich. Dalszych struktur, jak np. konsystorza, jeszcze brakowało. Miejscowy pastor pełnił również funkcję biskupa Wittenbergi.

Dyskusję na temat zarządzania nowo powstałym Kościołem luterańskim i jego głównymi instytucjami, która toczyła się w drugiej połowie XVI wieku w środowisku teologów tego wyznania, przedstawił Johannes Wischmeyer (*Kirchenleitung und ihre Institutionen als Thema lutherischer Theologie in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, s. 41–66). Wskazał m.in. na fakt, że mimo skoncentrowania się luterańskiej reformacji na urządzie pastora, pozostała ona otwarta na argument mówiący, że luterańscy duchowni muszą wejść w skład jakiejś urzędowej struktury i powołanie biskupów jako ich przełożonych w ramach ogólnokościelnej administracji jest koniecznością (s. 49). Ten pogląd spowodował, że do życia powołano konsystorz jako centralną instytucję zarządzania.

Dyskusja na temat instytucji i zarządzania Kościołem dotyczyła w czasach reformacji nie tylko nowych wyznań protestanckich, lecz także Kościoła rzymskokatolickiego, który stanął wobec nowych wyznań i wyzwań. Pojawiło się m.in. pytanie, kto ponosi winę za wybuch reformacji? Biskupi, którzy zaniedbywali swój urząd, a także duchowni, którzy prowadzili świecki tryb życia, czy też może katolicycy książęta, którzy wtrącali się w zarządzanie Kościołem i pozbawiali biskupów należącej dotąd do nich jurysdykcji? Do dyskusji na ten temat doszło w trakcie obrad soboru trydencckiego. Przebieg owej dyskusji w trakcie soboru i po nim przedstawił Klaus Unterburger (*Bischofsamt und weltliche Obrigkeit auf dem Konzil von Trient und in der nachtridentischen Reform*, s. 83–96). Sobór w Trydencie był oficjalnie zjazdem biskupów obradujących pod przewodnictwem papieskich legatów. W rzeczywistości ogromny wpływ na jego postanowienia mieli świeccy władcy, oddziałujący na przebieg obrad przy pomocy dyplomatów i biskupów ze swoich państw. Pomiędzy biskupami a władcami świeckimi doszło do sporu o zakres kompetencji i wpływu na kierowanie Kościołem. W trakcie soboru biskupi skarżyli się, że władcy świeccy mieszają się w kwe-

stie religijne i herezje, nakładają bezprawnie podatki na dobra kościelne i naruszają immunitet sądowniczy Kościoła, pociągają bowiem kleryków przed własne sądy (s. 72). Ostatecznie doszło do zwarcia kompromisu, który nie zadowalał żadnej ze stron, ale pozwolił jednej i drugiej wyjść z konfliktu z twarzą. W dalszej części artykułu K. Unterburger, na przykładzie Mediolanu i Bawarii, wskazał, że biskupi tych diecezji doprowadzili do zwarcia konkordatów ze świeckimi władcami tych państw; konkordatów, które wzmocniły pozycję Kościoła rzymskokatolickiego oraz biskupów.

Ostatni artykuł części pierwszej dotyczy kształtowania się poglądów na zarządzanie Kościołem kalwińskim. Georg Plasger (*Das dynamische Verständnis reformierter Kirchenordnung*, s. 83–96) przedstawił rozważania Jana Kalwina na ten temat oraz ukształtowanie się prezbiterialno-synodalnego modelu zarządzania gmin kalwińskich.

Druga część tomu poświęcona została praktyce dnia codziennego. Autorzy zamieszczonych w niej artykułów starali się odpowiedzieć na pytanie, jak modele zarządzania poszczególnymi Kościołami wyglądały w praktyce dnia codziennego. Axel Gotthard (*Der reichrechtliche Rahmen: das Ius reformandi am Augsburger Reichstag 1555*, s. 97–124), opisując postanowienia zapadłe na Reichstagu w Augsburgu w 1555 roku, zwrócił m.in. uwagę na niedocenianą dotychczas rolę prawników w zarządzaniu Kościołami, nie tylko protestanckimi, lecz także rzymskokatolickim.

Sabine Arend (*Die Entstehung des württembergischen Kirchenrats und sein Export in andere Territorien während des 16. Jahrhunderts*, s. 125–154) wskazała m.in. na fakt, że strukturalne normy wypracowane dla instytucji kierujących Kościołem miały również funkcje symboliczno-polityczne. W swym artykule autorka ukazała również, jak – początkowo silnie związanej jedynie z teologią wittenberską, a następnie w szerzej rozwiniętej formie opublikowany w Wirtembergii – model konsystorza po niewielkich zmianach zaadaptowany został w wielu innych księstwach i to nie tylko luterańskich. Do połowy XVI wieku bowiem w księstwie Wirtembergii zorganizowany został trójstopniowy aparat administracyjny, kierujący tamtejszym Kościołem luterańskim. Księstwo w 1547 roku zostało podzielone na 23 jednostki organizacyjne – dekanaty. Na czele każdego z nich stał dziekan, mający do pomocy skarbnika i od dwóch do pięciu pastorów z dekanatu.

Podporządkowani zostali mu również superintendenci. W 1548 roku książę Ulrich powołał do życia radę kościelną, złożoną z dwóch szlachciców, dwóch uczonych radców, dwóch teologów, dwóch rajców miejskich, a także stojącego na jej czele dyrektora. Łącznie rada liczyła dziewięć osób. To stałe gremium urzędowało w Stuttgarcie i pełniło funkcje kierownicze, a od 1559 roku otrzymało nazwę „Rada Kościoła”. Bardzo szybko taka struktura została wprowadzona w wielu księstwach Rzeszy, w tym również nieluterańskich.

Wdrożenie nowego modelu zarządzania i kierowania nowymi Kościołami nie przebiegało bez zakłóceń. Dostyc często dochodziło do sporów kompetencyjnych i walki o wpływy pomiędzy urzędnikami a reprezentowanymi przez nich instytucjami. Maciej Ptaszyński opisał właśnie na przykładzie Stralsundu konflikty zachodzące pomiędzy różnymi instytucjami kościelnymi wewnątrz jednego Kościoła (*Lutherisches Kirchenregiment im Kreuzfeuer interner Kritik? Konfliktsituationen zwischen dem Stralsunder Superintendenten und dem pommerschen Generalsuperintendenten in den zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, s. 155–192). Spór, który narodził się między dwoma urzędnikami kościelnymi, superintendentem Stralsundu Jakobem Kruse i generalnym superintendentem Jakobem Runge, trwał kilkanaście lat i przerodził się w spory kompetencyjne z władcami księstwa dotyczące autonomii gmin pomorskich.

Regina Baar-Cantoni, przebadawszy struktury i zmiany zachodzące w centralnych instytucjach kościelnych w Palatynacie Reńskim (*Struktur und Wandel der zentralen Institutionen des landesherrlichen Kirchenregiments im Verlauf der Konfessionswandel in der Kurpfalz*, s. 193–209), doszła do wniosku, że struktury kościelne znacznie mniej niż inne obszary życia religijnego kształtowane były pod wpływem specyficznego konfesyjnego wzoru. Wskazała to właśnie na przykładzie Palatynatu Renu, gdzie mimo wielokrotnego zmieniania konfesji w drugiej połowie XVI wieku wyraźnie były kontynuowane prace centralnych instytucji kościelnych, wymianie podlegały natomiast kościelno-teologiczne warstwy zarządzające. Natomiast tam, gdzie władza polityczna opowiedziała się po stronie nowego wyznania, jak np. w Danii, władca mógł wykorzystać taką zmianę do wzmocnienia swego autorytetu i pozycji. Jak wynika z tekstu Jensa E. Olsena *Die Kirchenleitung*

in den lutherischen Kirchen Skandinaviens (s. 211–224), król duński Chry-
stian III jednocześnie pozbył się dotychczasowej kościelnej elity i mianował
nową, lojalną generację superintendentów.

Martin Armgart wykazał na przykładzie Siedmiogrodu (*Teritoriale
Kirchenleitungsmodelle im multikongessionellen Teritorium – Fürstentum Sie-
benbürgen*, s. 225–250), że nawet przy słabszej ingerencji władzy świeckiej
w sprawy kościelne urząd superintendenta miał duże znaczenie zarówno
w przypadku luteranów, jak i kalwinów. Interesująca jest również konstatacja,
że w księstwie siedmiogrodzkim wykształciły się kościelne struktury orga-
nizacyjne, które terytorialnie nie pokrywały się z podziałem politycznym,
ale zorientowane były na krainy historyczne i geograficzne.

Jak już wspomniano, w skład trzeciej części tomu weszły dwa komen-
tarze odnoszące się do referatów, a także do tematyki sesji. Karl Härter (*Die
Ausformung von Kirchenleitung und Religionsverwaltung im Kontext von Ver-
rechtlichung und Konfessionalisierung: ein kritischer Kommentar aus der Per-
spektive der Rechtsgeschichte*, s. 251–256) skrytykował m.in. brak integracji
między badaniami nad ordynacjami kościelnymi a historią prawa w do-
tychczasowych rozważaniach historyków. Kształtowanie się różnych modeli
kierowania i zarządzania nowymi Kościołami umiejscowił w szerokim kon-
tekście konfesjonalizacji i profesjonalizacji prawa. Wskazał, że wiele ordy-
nacji kościelnych regulowało, na wzór ordynacji policyjnych, takie sprawy
jak bluźnierstwa, krzywoprzysięstwa, przestępstwa na tle seksualnym, de-
wiacje seksualne, kwestie obyczajowe i szkolnictwo. Zwrócił również uwa-
gę, że w dalszych badaniach powinno się uwzględnić m.in. problem zarzą-
dzania Kościołem w czasach przedreformacyjnych oraz ustalenie wpływu
prawa kanonicznego i świeckiego na ugruntowanie i stabilność zarządzania
Kościołami (s. 252). Z kolei Irene Dingel w swym komentarzu (*Schlussko-
mentar*, s. 257–264) odniosła się nie tylko do poszczególnych referatów,
lecz także wskazała na teologiczny kontekst kierowania Kościołami.

Całość tomu jest bardzo interesująca. Artykuły, w znacznej mierze
oparte na źródłach archiwalnych, wprowadzają do obiegu nową faktografię.
Istotne jest, że w publikacji znajdujemy teksty dotyczące kilku Kościołów
i kilku regionów Europy, dzięki czemu podjęte zagadnienia uzyskały sze-
rokie tło porównawcze. Omawiana książka jest ważna także dla history-

ka (czytelnika) polskiego, ponieważ w polskiej historiografii tematyka ta praktycznie nie jest badana. Nieco informacji na temat sposobu kierowania i zarządzania Kościołem luterańskim w dawnej Rzeczypospolitej znajdujemy w wydanej ostatnio trzutomowej monografii dotyczącej dziejów luteranizmu w Koronie i na Litwie¹. To jednak dopiero początek, a badania nad tą tematyką powinny być bez wątpienia kontynuowane.

Jacek Wijaczka (Toruń)

---

¹ *Kościół luterański na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, t. 1–3, red. J. Kłaczek, Toruń 2012.